

Mahmudxoca Behbudi

**Ata qatili
(Pədər küş)**

Bakı – 2025

Ata qatili
(Pədərküş)

Özbəkcdən çevirənlər: Yaşar Qasımbəyli və

Cüməli Şaban

Mühərrir və önsözün müəllifi: Prof.

Adhambək Alimbəkoy

бачагирён ва беватан ва банди қилғон тарбиясизлик ва жаҳолатдур: беватанлик, дарбадарлик, асорат, фақру зарурат ва хорликлар ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликнинг меваси ва натижасидур. Дунёга тараққий қилган халқ илм воситаси ила тараққий қилади. Асир ва забун бўлганлар-да беилмлиқдан. Модомики, бизлар тарбиясиз ва болаларимизни ўқутмаймиз, бул тариқа ёмон ҳодисалар ва бадбахтликлар орамизда доимо ҳукм-фармо бўлса керак. Бу ишларни йўқ бўлмоғига ўқумоқ ва ўқутмоқдан бошқа илож йўқдур. Оллоҳу таоло бошқаларга ҳамиша ибрат ва сизларга сабр бергай.

ПРИСТУФ (амирона). Ҳайда, турма, марш (йўналадур).

Парда инар

ЛИЗА. Добрий вечрим! (хаммаси-ла кўришар).

ДАВЛАТ. Исприздим, испасибо, испасибо, прихал...

ЛИЗА. Мерси (ўлтурар).

ДАВЛАТ. Суз, Лизанинг саломатлигига.

НОР (сузар, чўқиштириб). Лизанинг саломатлигига ура, ура (ичарлар).

Нор ашула ўқур, ташқаридан хуштак садоси келар, оёқ товушлари эшитилар. Мажлисдагилар саросима, хайрон бўлар. Силоҳлик политсейскилар, пристуф, қоровуллар бостириб кирарлар. Лиза очар.

Политсия тўрт нафарни ушлар, баъзиси буюмларини ва ҳар тарафни ахтарур, қонлик пичоқ ва тўппончани топар. Тўппончани пристуфга топширар. Искаб кўрар, ўқини бўшатар.

Тангрикул ва Тошмурод қочар. Қоровуллар ушлар.

Тошмурод хўнгир-хўнгир йиғлар, бетоқат бўлур.

Пристуф ишорат қилур. Қўлкишанни келтириб, Тангрикул ва Тошмуродга урарлар. Башка иккисининг қўли боғланур.

Пристуф гуноҳкор ва қоровулларни саф қилдирур.

ЗИЁЛИ. (кирар, гуноҳкорларга қараб афсус қилур. Одамларга қараб). Илм ва тарбиясиз болаларни(нг) оқибати шулдир.

Агарда буларни отаси ўкутса эди, бу жиноят ва падаркушлик алардан содир бўлмас ва булар ичкиликни бўйла ичмасди, хун беғайри ҳаққин қилмас эди. Умри борича Сибир ва бандга ва киёматга жаҳаннамга қолмас эди. Агарда булар ичкилик ичмаса эди, дунё ва охиратда илалабад азоб ва меҳнатда қолмас эди. Ох, ҳақиқатда бойни ўлдирган ва бу йигитларни азоби абадийга гирифтор қилган беилмлиқдур. Бизларни хонавайрон,

Behbudi — birinci Özbek dramaturqu

Hər bir millətin tarixində xalqı üçün, millətin tərəqqisi üçün özünü fəda etmiş ulu şəxsiyyətlər olur. Mahmudxoca Behbudi (1875-1919) belə şəxsiyyətlərdəndir: o, milləti maariflənməyə sövq etmək, vətəni azad görmək, millətin rifahı üçün həyatini ortaya qoymuş fədailərdəndir. Türküstanda cədidçilik hərəkatının öncüsü Mahmudxoca Behbudi çox istiqamətli yaradıcıdır. Əvvəl Samarkandda, sonra Buharada təhsil alan Behbudi yeni baxışları ilə seçilirdi. Qafqaz yolu ilə həccə getmiş, Ərəbistanın bir neçə şəhərində olmuş, İstanbul, Moskva, Peterburq, Kazan, Ufa kimi şəhərlərdə maarif işləri ilə tanış olmuş və millətinin də dünyaya çıxmasını arzulamış alim, işi maarifdə dəyişikliklərdən başlamaq istəmişdir. Yeni cədid məktəbləri təşkil etmiş, özü dərsliklər yazmışdır.

Milləti aydınlatmaq yollarını axtaran Behbudi teatrın maarif yayımında mühüm amil ola biləcəyini ilk anlayanlar arasında idi və Türküstanda teatr incəsənətinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, ilklərdən olaraq dram yazmışdır. Behbudinin “Padarkuş” əsəri özbək dramaturgiyası tarixində ilk dramatik əsər sayılır. Türk, azərbaycan dramaturgiyasından yaxşı xəbərdar olan Behbudi dönəmi üçün aktual mövzunu seçir. “Padarkuş” dramasında ilm-sizlik cəhalətə, cəhalət isə qətliliyə gətirib çıxardığı çox yaxşı göstərilmişdir. 1911-ci ildə yazılmış, 3 pərdə, 4 mənzərəli bu əsər Tiflis senzurasından keçdikdən sonra 1913-cü ildə nəşr olunur. Birinci dəfə 1914-cü ildə Samarkanda səhnə üzə görünür. Behbudi özü əsərin janrını “milli fojje” adlandırmışdır. Sonralar özbək dramaturgiyasının inkişafına böyük təsiri olmuş bu dram o müstəmləkə dövrünün xalq fajisini göstərməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Keçmiş sovet dövründə məhdudlaşdırılmış Behbudi həyat və yaradıcılığı haqqında professor B. Qosimov, almaniyalı İ. Baldauf və digər çoxlu alimlər yazmışlar, indiki alimlər də yazmaqdadırlar. Bu gün cədid babalarımızın mirasına xüsusi diqqət yetirilməsi bu işlərin fasiləsiz davamının sübutudur. Çünki millətin tərəqqisi uğrunda mübarizə aparan ziyalılarımızın yazdıqları əsərlər həmişə millətin mənəvi yüksəlişinə xidmət edir.

Özbək ədəbiyyatı tarixində ilk dramatik əsər “Padarkuş”-un “Ata qatili” adı altında təcrübəli tərcüməçilər Yaşar Qasımbəyli və Jüməli Şabanovlar tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək çap olunması — əvvəlcə, millət fədaisi olmuş cəhid babalarımızın xatirəsinə, Mahmudxoca Behbudinin mərasiminə hörmət, Özbək ədəbiyyatı tarixində ilk dramatik əsərin təbliği yolunda yaxşı işlərdən biri olması ürəyimizi şad edir.

Adhəmbək Alimbekov TDŞU professoru.

Ata qatili Pədər küş

yaxud oxumayan balanın halı

(Türküstan həyatından alınmış ibrətnamə)

3 pərdə və 4 şəkildən ibarət birinci milli faciə

İŞTİRAKÇILAR

Bay – 50 yaşda

Daşmurad – Bayın oğlu, 15-17 yaşlarında.

Molla – yeni fikirli bir molla, 30-40 yaşlarında.

Ziyalı – (Avropa libasında), rusca oxumuş, millətci bir müsəlman.

Xeyrulla – Bayın mirzəsi və xidmətçisi, 18-20 yaşlarında

Tanrıqulu – Bayın qatili.

Dövlət və Nar (yeniyetmə uşaqlar) – ciblərində 4 manata qədər xırda pul olmalıdır.

Liza – rus qadını, yüngül əxlaqlı qadın.

Artun – erməni meyxanaçı (barmen).

Pristav – 2 polis, 2 qaravulçu, Bayın 3 nəfər kişi qonşusu.

Bayın arvadı – 35-40 yaşlarında.

Lazım olan əşyalar:

Şirniyyatla dolu bir məcməyi, çörək, süfrə, çaynik, piyalə, sulu qəlyan.

Qonaq evi üçün lazım olan xalça, yorğan, döşək, yastıq.

Bayın yatacaq şeyləri, çarpayəsi.

Bir dəyənək.

On butulka su və kvas.

БОЙВУЧЧА (тўлғониб). Ой, вой-вой болам! Вой бойим, ох, вой у-у-у!

ДОМУЛЛА. Бойингиз-да насиҳатга қулоқ солмади ва охири ушбу ёмон ҳодиса пайдо бўлди. Эндй сизга, очиги, сабрдан бошқа илож йўқдир, онажон. Оллоҳ сизга сабр берсун.

БОЙВУЧЧА (камоли бегокатлик илан оҳ-вовайло этар). Дод, вой болам! Вой бойим! Иккисидан ҳам айрилдим, эримни мозорга, боламини Сибирга юборарлар! Вой, вой, вой у-у-у!..

ТЎРТИНЧИ МАНЗАРА

(Иккинчининг айни, майхона)

Нор, Давлат ичиб, ашула айтиб ўлтурар. Тангрикул ва Тошмурод писиб бориб кирар, тўппонча ва қонлик пичоқни бир четга яширар, ҳамённи чиқариб, стол устига отар; ўлтурарлар.

ТАНГРИҚУЛ. Чилим келтур-ей!

Артун чилим келтурур, чекарлар. Артун кетар. Тангрикул Давлатни бир тарафга олиб, хуфия бўлган ишлари сўйлар, ишоратлар қилар. Давлат «бечора» деб хуфия сўйлаб, ишорат ила хотиржам қиладир.

ТАНГРИҚУЛ (ҳамённи очиб кўриб, суюнар, Тангрикул ва Тошмуродни елкасига қоқар).

Баракалла, баракалла (Давлат занг чалар, Артун кирар).

АРТУН. На буюрарсиз?

ДАВЛАТ. Ма, пулни ол, тезлик илан Лизанн келтур!

АРТУН. Бош устина. Ҳозир келур (пулни олар, ичарлар. Лиза кирар).

бу тараф, у тарафга қараб, бошқа бир эшикни очар ва бир четга турар. Тангрикул кирар, кўлида калид ва темир асбоб, белига пичоқ, сандиқ тарафига бориб, калид солар, сандиқ очилмас. Тошмуродга қарайдур. Ишорат ила маслаҳат сўрайдур. Тошмурод сандукни темир асбоб ила синдирмоқга амр берар. Тангрикул темир асбоб ила сандукни синдирар. Сандукни овози ила бой уйғонур. Бой чўчиб турар, калтакни олиб, вой, вой деб Тангрикулга югурар. Тошмурод калтакни келиб ушлар. Тангрикул пичоқ ила бойни кўлтиғига урар.

БОЙ (тарақлаб йиқилар). Воҳ, жоним (жон узар типирлар, хириллар. Тангрикул сандиқдан танга халтасини кўтарар, пичоқ ва темир асбобни ўзига беркитар, ташқаридан бир неча одам товуши эшитилур).

ОДАМЛАР. Нима гап, биров дод деди? (Бир неча эркак ила бой хотуни кирарлар, Тангрикул ила Тошмуродни кўрарлар).

ТАНГРИКУЛ. Тошмурод, от! (Тошмурод ҳавога тўппонча отар ва ҳозир кишиларга силоҳ кўрсатиб қочарлар).

БОЙВУЧЧА. Вой, золим дастидан! Бу қандай кун эди, вой дод! (Чапак чалар, бой устига ўзини ташлар, юз ва сочини юлар).

Ҳе, жувонмарг Тошмурод! Қон қус! Қошки чечакда кетсайдинг! Вой, падаркуш! Тошмурод! Вой, дод-ей!

ДОМУЛЛА (кирар). Онажон, сизга сабрдан бошқа чора йўқ. Бу бадбахтлик ва мусибатга сабаб жаҳолат ва нодонликдир, бемаънилиқ ва тарбиясизликдир. Уйингизни нодонлик бузди. Ўғлингизни беилмлиқ Сибирга юборади. Жонингиздан азиз фарзандингизни тарбиясизлик балоси сиздан умри айритадур. Болангизни отаси тарбия этмади, ўқутмади. Охири балога учради, ёмон рафиқлар йўлдан чиқардиларки, қурбони жаҳолат бўлдингиз.

5-6 stəkan.

1 pul kisəsi və içində pula oxşayan şeylər.

Bir yekə bıçaq.

1 tapança.

Sandığı açan dəmir alət.

Mükəmməl bir pristav libası.

2 qaravul dəyəneyi.

1 huştək (fit).

1 qola taxılan qandal.

1 kəndir.

BİRİNCİ PƏRDƏ

Bay qonaq otağında oturub, Xeyrulla ilə molla daxil olurlar:

Xeyrulla. Assalom aleykum.

Bay. Va aleykum əssalom, buyurun, buyurun (ayağa durub, mollaya yer göstərir).

Molla. Bayın var-dövlətini Allah-təala bundan da artıq eləsin (salavat çevirir).

Bay. Nəfəslərini Allah mübarək eləsin, inşaallah, söylədikləri qəbul olar.

Molla. Bəli, bəli cümə axşamı Allah dərğahında duanın qəbul vaxtıdır.

Bay. Xoş gəlmişsiniz, bizi çox sevindirdiniz.

Molla. Allah sizi salamat eləsin (əlini köksünə qoyur).

Bay. Xeyrulla, məcməyidə şirniyyat və çay gətir.

Xeyrulla. Baş üstə! (Çay və şirniyyat gətirir, çay süzür, onlar çay içə-
içə məcməyidə şirniyyatın dadına baxırlar, Daşmurad daxil olur,
salam-kəlamsız, ədəbsiz bir vəziyyətdə dayanıb durur).

Daşmurad. Ata, tamaşaya baxmağa gedirəm, pul verin.

Bay. Oğlum, kimlə gedirsən?

Daşmurad. Dursun əkəmlə gedirəm.

Bay (cibindən çıxarıb pul verir). Bax, gecikməyin, ha. Tez qayıdın və
yaman yerlərə getməyin.

Daşmurad. Yaxşı, sağ olun, nə çox danışırınsınız belə (Çıxıb gedir.
Molla Bay və Daşmurada ümitsiz baxıb, başını aşağı salır).

Bay. Söhbət eləyin, ay molla.

Molla. Hə, çox yaxşı, oğlunuz, maşallah, böyüyüb, böyük oğlan olub.
Allah ömrünü uzun eləsin, üsuli-cədid məktəbinə gedir və ya köhnə
məktəbə?

Bay. Heç birinə getmir.

Molla. Yəqin öz evinizdə müəllim tutub oxudursunuz?

Bay. Yox, yox, mən oğlumu oxutmaq fikrim yoxdur.

Molla. Maraqlıdır, səbəbi nədir ki, oxutmaq istəmirsiniz? Halbuki,
oxumaq borcdur və elm dünya izzətinin səbəbidir və axirətin
şərafətidir.

Bay. Məncə, dünyanın səbəbi-izzəti – var dövlətdir, axirət məsələsinə
gəlsək, Allahın buyurduğu olacaq. Məsələn, biz görürük ki, adamlar
baya molladan artıq hörmət edirlər. Xüsusən, budur, banklar getdikcə
çoxalır. Varlı baylar həmin banklara üzv olurlar, camaat isə onlara
hədsiz hörmət eləyir, hətta işi düşünlər bank üzvlərinin mallarını baha

ДАВЛАТ. Йўқ, икков бас. Кўрганлар бадгумон бўлмасин.
Букунни эртаси бор.

НОР. Бойбачча! Отангиз сандигини жойини биласизми?

ТОШМУРОД. Отамнинг ётатурғон уйинда.

ДАВЛАТ. Ётатурғон уйни неча эшиги бор?

ТОШМУРОД. Уч.

ДАВЛАТ. Қайси эшикдан кирасизлар?

ТОШМУРОД. Эшикнинг бири онамнинг уйиндан очилур, мен
кириб, ҳовли тарафидаги эшикни очарман, сўнгра Тангрикул
акам кирар.

ДАВЛАТ. Баракалла! Илгари ҳам ўғирлик қилганга ўхшайсиз.
Нор! Тўлдур, ичайлик! (Нор тўлдурар, ичарлар. Тангрикул ва
Тошмуродга қараб) Энди борадургансизлар?

ТАНГРИҚУЛ. Албатта. Бормай нима бўлубдур (Давлат
тўппончасини бойваччага берар).

Нор этик соғидан пичоқни олиб, Тангрикулга берар. Алар
эхтиёт қилиб турарлар).

ДАВЛАТ. (иккисига қараб). Йўл бўлсин, ботирлар?

ТАНГРИҚУЛ. Олгани (Давлат Тангрикулни бир четга олиб,
ишорат ва хуфия маълумот ва амр берар).

НОР. Омин, оллоҳ... (Ҳаммаси) Оллоҳу акбар.

(Давлат фотиҳа берар). Парда инар

УЧИНЧИ ПАРДА

Одат бўйича бой ётар каравот устига уйкуда, уйни бир
тарафига сандук. Тошмурод бир эшикдан оҳисталик ила кирар,

дединг, энди ўзим шунда бўлсам-да, хушим Лизага, то Лизани келтурмасанг, мани гапиртуролмайсан. Аммо гап келтурганинга, Давлат зўр! ДАВЛАТ. Ғам ема, муддаонг Лиза бўлса, шул замон ёнингга кўрарсан, келмасами?

Бошини оларман.

НОР. Бойвачча! Баришнага тобингиз борми?

ТОШМУРОД. Майли, одам юборинглар, базм қилсун.

ТАНГРИҚУЛ. Гап, гап ила вақтни ўтқарарсизлар, буюратурғон бўлсанглар, буюринглар, эртароқ келсун, кайф қилайлук (Давлат кўнғироқ чалар. Артун армани майхоначи кирар).

АРТУН. Нима дейсан?

ДАВЛАТ. Лизага бировни юбор, келсун.

АРТУН. Бунда?

ДАВЛАТ. Ҳа, мунда келтурмасдан мазоргами кетурардинг?

АРТУН. Извинит сурушдим-да.

ДАВЛАТ. Бўл. Бўл. Бировни юбор.

АРТУН. Бах, не вор, билурсин, Лиза банга демишки, ўн беш манатсиз банга киши кўндарма. Ҳа, ўн беш манат-да ва файтун пулини-да вер, гейин Николаи кўндарайум.

Лиза ўлмаса, бошқасини гетирсин, кайфинг нечик?

ДАВЛАТ. Аввал келтуруб, сўнгра пулни олсанг бўлмасми?

АРТУН. Давлат зўр! Бан сана демишимки, Лиза ақча олмайинча гелмаз, бана не? Сен ўзинг билирсанки, у гавур кизи, баним дегил.

ТАНГРИҚУЛ. Артун. Бир оз тўхта, пул берамиз.

qiyमतə də alırlar, çünki bank üzvlərinin hörmətini qazanmayan adamlara banklar pul vermirlər, sonra isə belələri bir-bir müflisləşib sıradan çıxır, axırda lüt qalırlar, bildinizmi?

Molla. Bu sözləriniz indiki zamana uyğun gəlir, lakin bank üzvləri və bayların hörmət-izzəti müvəqqətidir və xalqın gözü açılıncadır. Dediğiniz kimi, onlara yalnız işi düşənlər hörmət edir, mollaya isə bütün xalq hörmət-izzətlə yanaşır, yəni mollağın elmi hörmət-izzətə layiqdir.

Bay. Bizim də var dövlətimizə hörmət edənlər çoxdur, hətta müsəlmanlar bir yana, urus və ermənilər də hörmət eləyirlər.

Molla. Hörmət-izzəti bir tərəfə qoyaq, əgər oğlunuzu oxutsanız hesab-kitabınızı aparar, dəftər-kağızınızı yazar, namazı və müsəlmançılığı yaxşı bilər, həm də sizə savab olar.

Bay. Mirzəlik elə bir çətin iş deyil, budur, Xeyrullaya ayda yeddi manat verirəm, gündüzlər mirzəlik eləyir, axşamları isə qonaq otağını yığıdırır və hətta yuxum gələndə mənim yatmağıma da kömək edir, lazım olanda kitab-zad da oxuyur.

Molla. Şəriət elmini və dini zəruriyyəti bilmək üçün oğlunuzu mütləq oxutmalısınız.

Bay. Şəriət elmini oxutmağı lazım bilmirəm, çünki mən onu müfti, imam və ya müəzzin eləmək istəmirəm. Səbəbi onun heç bir ehtiyacı yoxdur, var-dövlətim hamısı onunkudur.

Molla. Bəs dini-zəruriyyətə nə deyirsiniz?

Bay. Mən özüm beş vaxt namazı, gərəkli duaları çox yaxşı bilirəm. Lazım olanları özüm öyrədəcəm.

Molla. Yazıb oxumağa və savada sözlünüz nədir? Özünü məlumdur ki, savadı yox adam heç nəyə yaramır.

Bay. Bu fikriniz də yanlışdır, çünki mənim savadım yox, qarşınızda durmuşam, bu şəhərimizin ən böyük baylarından biri mənim və hər bir işi də yaxşı bilirəm.

Molla. Siz əvvəlki zamanda birtəhər var-dövlət yığmışınız, amma indi varlanmaq bir yana, gün keçirmək üçün də elm-təhsil gərək. Hamımız görürük ki, iyirmi-otuz ildən bəri bütün ticarət və maliyyə işləri erməni, yəhudi və başqa əcnəbilərin əlinə keçib, bunların səbəbi bizim oxumamağımızdır. Oxumayan dövlətli uşaqları gözümüzün qabağında öz atalarının sərvətini bərhad eləyir, axırda xar və zar olurlar, demək, oğlunuzu mütləq oxutmağı mən sizə təklif edirəm və öz borcumdan çıxıram.

Bay. Ay molla! Siz mənim vəkillimmisiz? Oğul mənimkidir, var-dövlət mənimdir, sizə nə düşüb? Oxuyanın biri siz, yeməyə çörəyiniz yoxdur, bu əhvalınızda mənə öyüd-nəsihət verirsiniz. Xeyrulla! Qonaq otağını bağla, yuxum gəlir (Xeyrulla gəlib çaynıq və məcməyini götürüb, gedir).

Molla (adamlara üzünü tutub). Oxumaq və molla olmaq üçün pul gərək, dövlətlilərimizin halı isə budur bu gedişlə bu dünyada da, axirətdə də rüsvay olacağıq, axı oxumaq bütün müsəlmanlara, kişi olsun, qadın olsun, hamıya fərzdır. Bəs bu necə olacaq? Ah, vay bizim halımıza! (Üzünü Baya tutub). Bay, mən sizə əmri-məruf etdim və mən şəriətə görə lazım olan işi, vəzifəmi yerinə yetirib borcumu

келсун!.. (рўмоли ила кўз ёшини артиб, чиқиб кетар).

Парда инар

ИККИНЧИ ПАРДА

Пивахона манзараси: бойвачча ила уч нафар ўлтурарлар.

ТАНГРИҚУЛ. Бу оқшом, билмайман, нима учун ичкилик мени тишламайдур: Намози дигардан бери бир дюжина шишани бўшатдим. Даюсни пивоси қулоғимни қизитмади.

Тўлдир, ичайлик (Нор қадахларни тўлдирар).

ҲАММАСИ. Тошмурод бойваччани саломатлигига ура! Ура! Ура! (ичарлар).

ДАВЛАТ. Жўралар. Манувни ичдим, энди ёдимга Лизажон тушди. О, Лизажон!

ҲАММАСИ. Оҳ, Лизажон, воҳ, Лизажон, қайдасан?

НОР. Золим фалак фироқиға куйдирди мани; биллоҳки, келмаса, бўмийди.

ДАВЛАТ. Бу доду бедод ила ҳеч нима бўлмас. Хўжайинни чақирармиз, отам ўлди базми қилармиз.

НОР. Қўлингни бер, эй, номард, топдинг (қўлини сиқар). Бўлди.

ДАВЛАТ. Эй, тўтабурут Тангриқул. Даминг чиқмайдур. Шунча одам сўзини ўғирлаб ўлтурасан. Эрга навбат, шерга навбат. Гап бериб ўлтур. Ё бу одамларни писанд қилмайсанми? Бизларни ҳам ёнимизга беш тангалик ақчамиз бор. Жўра! Бу мастлик ростликдир. Қовоғингни очиб ўлтур.

ТАНГРИҚУЛ. Жўралар. Сизлардан яширатурғон сўзимиз йўқ. Тўғрисини десам, мануни ичдим, қулоғим қизиган, сен Лиза

АРТУН. Бош устина, ҳозирам (чиқар. Жўралари кайфлари учуб, сукут этарлар).

ДАВЛАТ. Суз, ичайлик! (Нор сузиб қуяр.)

ТАНГРИҚУЛ. Пулни пешаки талаб қилгани ишни белини синдурди.

ДАВЛАТ. Иш аксига олса, шундай бўлур. Пулларинг борми? Ҳаммаларинг чиқаринг (ҳаммаси чиқаради, Давлат санар, беш сўм етмас). Бу минан ҳеч нима бўлмас. Бир иложини топмоқ керак.

НОР. (тамаъгирлик ила). Эй, бойвачча, бизлар-ку, камбағал. Сизга нима, киссангиздан пул чиқмайдур? Ана бойбаччанинг холи (қўли ила кўрсатур).

ДАВЛАТ. Парво қилма. Нор. Мен бир нимарса ўйладим, агар бойвачча кўнса.

ТАНГРИҚУЛ. Нима экан? Нима?

ДАВЛАТ. Тўхта, нима эканлигини биларсан. Аввал бойваччани(нг) саломатлигига ичайлик (Тангриқул сузар, ичарлар бойваччанинг саломатлигига).

ДАВЛАТ. Бойвачча. Бу кечадек чаҳоршанба сайри ойда-йилда бир бўлур ва (ё) йўқ, бир кеча минг кеча бўлмас, агар қабул қилсангиз, Тангриқулни сизга қўшарман. Бирга бориб, отангизни сандуғини кўрсатурсиз. Бошқа ишни Тангриқул бажарадур.

ТОШМУРОД. Тангриқул ака, борасизми?

ТАНГРИҚУЛ. Улфатлар буюрса, у дунёга бораман. У-ку сизнинг ҳовлингиз.

ДАВЛАТ. Сен нима дерсан, Нор?

НОР. Мен ҳам кўпни бири, бор десанг, борарман.

boynumdan atdim. İnşallah, bığ yeri tərlemiş, hələ də əlifbanı bilməyən oğlunuzun halını görəcəyik və övladınızı oxutmadığınıza görə, günahkar olub hələ çox əfsuslar çəkəcəksiz (Molla nas¹ çəkir).

Bay. Ay molla! Mənə öyüd-nəsihətiniz lazım deyil, canımı boğazıma yığdınız, (adamlara baxaraq) işimdən, yuxumdan məni ayırdınız. Xeyrulla, qonaq otağını bağla (Molla inciyib çıxıb gedir, Bay dilxor vəziyyətdə oturur. Ziyalı müsəlman daxil olur, palto və əsasını mıxdan asır, Bay xoşlamadan ona pis-pis baxır).

Ziyalı. Assalom aleykum.

Bay (key kimi). Və aleykum-assalom, Xeyrulla, kürsü gətir. Bu kişi yerdə otura bilmir (gətirir, ziyalı oturub papiros çəkməyə başlayır).

Ziyalı. Cənab Bay, sizi dilxor görürəm, səbəbini bilsəm olarmı?

Bay. İndicə bir molla gəlmişdi, oğlunu niyə oxutmursan deyə canımı boğazıma yığdı. Evdən qovub canımı qurtardım, əlbəyaxa olmağımıza az qaldı.

Ziyalı. Ahh-a, maraqlıdır, çox interesni hadisə olub (adamlara üzünü tutub), bu şəhərdə baylara əmr-məruf edən molla da varmış, şükür Allaha. O cənab əsl molla imiş, mütləq onu tapıb ziyarət etməliyik. Bay əfəndi, inciməyin, bu mövzuda mən də sizə çoxdan bəri bir neçə söz söyləmək istəyirdim. Amma vaxt-saatı bugünə imiş, söz vaxtına çəkər deyərlər, indi sizdən xahiş edirəm, bir neçə dəqiqə mənə qulaq assanız, mən də elmin nəfi və xeyri barəsində bir-iki söz deyim.

¹ Nas – Türkistanda kişilərin istifadə etdiyi...

Bay (ora-bura baxıb, narahat olub). İndi başa düşdüm, siz də oğlunu oxut, deyə mənə öyüd-nəsihət edəcəksiniz (tamaşaçılara üzünü tutub), bugün deyəsən yerimdən sol yanımdan durmuşam, ağılıma gəlməyən işlər başıma gəlir, yağışdan çıxıb yağmura düşürəm. Xeyrulla! Qəlyan gətir! (Qarşı tərəf sükut içində, qəlyan gətirir, Bay çəkir, öskürür).

Bay. Xeyrulla!

Xeyrulla. Bəli, ağa!

Bay. Yerimi sal, yuxum gəldi (bərk əsnəyir), sabah işlər çoxdur, tez yatıb tez durmalıyam (yenə əsnəyir).

Xeyrulla. Baş üstə, ağa.

Ziyalı (ciddi ahəngdə). Bay əfəndi! Mən sizə dedim ki, millətə gərəkli olan elmlərdən bəhs etmək istəyirəm, amma siz mənim sözüümü eşitmək istəmirsiniz, deyəsən. İkinci dəfə sizə deyirəm, qulaq asın və bu sözlərin sizə də, millətə də çox böyük xeyri var.

Bay. Sözlərinizi mənə zorla və güclə eşitdirəsinizmi? Siz mənə əziyyət verməyə gəldinizmi?

Ziyalı. Yox, mən əsla başqa iş üçün gəlmişdim, amma elm mübahisəsinin üstünə çıxdım. Bax bu səbəbdən də, vəziyyətə uyğun olaraq, elm barəsində sizə bəzi şeyləri bəyan etməyə qərar verdim. Bəlkə, cənabımız tək baylar millət balalarını oxutmağa səy göstərələr.

Bay (tamaşaçılara üzünü tutaraq). Kaş ki, mollaın söhbətini eşitməmiş olaydım. Yaxşı, madam ki, əl çəkmirsiniz, tez olun, demək istədiyinizi deyın, yuxum gəlir (yenə də əsnəyir), camaatın uşaqlarını da oxutmalısan deyir, deyəsən, hə?

миллатимиз тилини билатурғондан сўнгра хукуматимизни(нг) низомли мактабларига бермоқ керакдур, яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқуб тамом қилғонларидан сўнг, Петербург, Масков дорилфунунларига юбориб, доктурлик, закунчилик, инженерлик, судьялик, илми санъат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқутмоқ лозимдир. Русия ватанина ва давлатина билфеъл шерик бўлмоқ керакдир ва давлат мансабларига кирмоқ лозим. Токи маишати эҳтиёжи замонамиз тўғрисида ватан ва миллати исломга хизмат қилинса ва ҳам давлати Русия подшоҳлик мансабларига кириб, мусулмонларга наф еткурулса ва ҳам давлати Русияга шерик бўлунса, ҳаттоки, шул тарика ўқуган мусулмон болаларини Фарангистон, Америка ва Истанбул дорилфунунларига тарбия учун юбормоқ керакдур. Ҳазрат пайғамбаримиз: илм Хитойга ҳам бўлса, талаб қилингиз, демадиларми? (Бой уйкуда). Бул ишлар бўлмас, магар пул ила, сиздек катта бойларни ҳиммати ила, чунончи, Қафказ, Оренбург ва Қозон мусулмонларини бой ва аҳли ғайрати илм йўлига кўп пуллар сарф этарлар ва камбағал болаларини ўқутдирарлар (бойга қараб), албатта сўзларимга тушунгансиз, жаноби бой. Бой бова, ҳой! БОЙ (мудрайди, бош кўтариб, эснаб). Ҳа, ҳа...

ЗИЁЛИ: Ал-он биз Туркистон халқига бир ёмон одат борки, бир киши русча ўқуб, подшоҳлик ишига кириб, расмий формасида юрса, масхара қиладурлар, агар извошчилик ва ё қора меҳнаткаш бўлуб, оврўпалиларни эски либосини кийса ва ё ўйинчиларнинг либосини кийса, ҳеч ким бир нима демайдики, бу камоли нодонлик ва дунёдан хабарсизликдир. Шундай эмасми, бой амаки.

БОЙ (ўлтуриш еридан бир тарафга оғиб ётиб). Хур, хур, хурра, хурра, хурра... ЗИЁЛИ. Илоҳи худоё! Уммати исломияга, хусусан, биз Туркистонликларга раҳминг

Иккинчи дафъа айтаманки, қулоқ беринг ва бу сўзлар сизни(нг) ва миллатни(нг) нафъидур.

БОЙ. Сўзингизни жабр ва зўр ила эшиттирасизми? Ва ё мени азоб бермакками келдингиз?

ЗИЁЛИ. Йўқ, мен асли бошқа иш учун келиб эдим ва лекин илм баҳсининг устидан чиқиб қолдим. Ушбу сабабли муддаони табдил қилиб, илм тўғрисида сизга баён қилмоқни қасд этдим. Шоядки, жанобингиздек бойлар миллат болаларини ўқутмоқга саъй қилсалар. БОЙ (халққа қараб). Кошки, домулло ҳикоялари етмаса эди. Хўб, модомики қўймайсиз, эртароқ сўйлаб тамом қилинг, уйқум келган (ҳомуза тортади), одамлар боласини ўқут, дейдур-а.

ЗИЁЛИ. Ҳозир янги ва бошқа бир замондир. Бу замонга илм ва ҳунарсиз халқни бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан қетгандек, ахлоқ ва обрўйи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто, дини ҳам заиф бўлур. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқутмоқга саъй қилмоғимиз лозимдур, ваҳоланки, дини шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқумоқни бешиқдан мазоригача бизларга фарз қилгандир. Бу ҳукм — ҳукми шариатдир. Биз мусулмонларга, алалхусус, бу замонда икки синф уламо керакдур: бири олими диний; дигари олими замоний. Олими диний: имом, хатиб, мударрис, муаллим, қози, муфти бўлуб, халойиқни диний ва ахлоқий ва руҳоний ишларини бошқарар, бу синфга киратурғон талабалар, аввало, Туркистонда ва Бухорода илмий, диний ва арабий ва бир оз русча ўқуб, сўнгра Макка, Мадина, Миср ва Истанбулга бориб, улуми динияни хатм қилсалар керак, ёки комил мулло бўлсунлар (бой мудрайдур).

Англадингизми бой?

БОЙ (бошини кўтариб). Ҳа, ҳа, айтаберинг, қулоғим сизга.

ЗИЁЛИ. Олими замоний бўлмоқ учун болаларни, аввало, мусулмоний хат ва саводини чиқаруб, зарурияти диния ва ўз

Ziyalı. İndi təzə, əvvəlkilərə oxşamayan bir zamandır, bu yeni zamanda elmsiz və sənətsiz xalqın var-dövləti, torpaqları və əmək vasitələri gündən-günə əlindən çıxır, əxlaqı pozulur, millət hörmət-izzətini itirir, hətta dini də zaman keçdikcə zəifləyir. Buna görə biz müsəlmanları oxutmalıyıq, halbuki, dini-şərifimiz hər bir faydalı elmi, oxumağı, öyrənməyi bizə borc buyurub, beşikdən qəbir evinə oxuyub-öyrənmək bizim üçün fərz sayılıb. Bu hökm – hökmü-şəriyyətdir. Biz müsəlmanlara, ələlxüsus da indiki zamanda iki cür üləma gərəkdir; biri alimi-dini, digəri alimi-zəmani. Alimi-dini: imam, xətib, müdərris, müəllim, qazi, müfti olub, onlar xalqın dini və əxlaqi, ruhani işlərinə rəhərlik edirlər. Alimi-dini səviyyəsinə yüksəlmək üçün tələbələr əvvəlcə Türkünstanda və Buxarada elmi, dini və ərəbi təhsil alıb, bir az rusca öyrənib, sonra isə Məkkə, Mədinə, Misir və İstanbula gedib, orada dini təhsillərini davam etdirsələr, kamil molla olarlar (Bay mürgüləyir). Anladınız mı, Bay əfəndi?

Bay (başını qaldırıb). Hə, hə, hə... danışın, danışın, qulağım sizdə.

Ziyalı. Alimi-zəmani olmaq üçün uşaqlara əvvəlcə müsəlmanca xət və savad öyrədib, zəruriyyəti-diniyyəni və öz millətimiz dilini öyrədəndən sonra hökumətimizin yeni məktəblərinə vermək gərəkdir, yəni gimnaziya və şəhər məktəblərini oxuyub qurtarandan sonra Peterburq, Moskva darülfünunlarına göndərib, doktorluq, zakonçilik, mühəndislik, sudyalıq, elmi-sənət, elmi-iqtisad, elmi-hikmət, müəllimlik və başqa elmləri oxutmaq lazımdır. Rusaya Vətəninə və dövlətinə vətəndaş olmaq zəruridir, həm də dövlət vəzifələrində işləmək üçün bunlar vacibdir. Zəmanəmizin həyat və

məişət ehtiyaclarından çıxış edərək vətənimizə və millətimizə, həm də dini-islama xidmət etmək üçün Rusiya dövlətinin padşahlığında mühüm vəzifələt tutmalıyıq, yalnız bu yolla biz müsəlmanlara müəyyən nəf və fayda verə bilirik, bu yolla müsəlman balalarını oxumaq üçün Firəngistan, Amerika və İstanbul darülfünunlarına göndərmək mümkündür. Həzrəti Peyğəmbərimiz elm Çində olsa belə gedib məqsədinizə çatmalısınız! (Bay yuxudadır). Bu işlər, təbii ki, öz-özünə baş verməz. Çünki var-dövlət sizin kimi böyük baylarımızdadır. Qafqaz, Orenburq və Qazan müsəlmanlarının bayları və qeyrətli vətəndaşları elm-təhsil yolunda çox pullar sərf edirlər, yoxsul müsəlman balalarını oxutdururlar (üzünü Baya tutub), sözlərimi yaxşı-yaxşı anladınızımı, cənab Bay! Bay baba, heyyu!

Bay (mürgədədir, başını qaldırır, əsnəyir). Hə, hə...

Ziyalı. Ay Bay, bizim bu Türküstan xalqında yaman bir adət var, bir adam rusca oxuyub, rus padşahlığında işə girib, rəsmi formada gəzsə ələ salıb gülürlər. Amma, faytonçuluq və ya qara işlə məşğul olub, avropalıların köhnə libaslarını geysə və ya təlxəklərin geyimini geyib gəzsə, heç kim bir şey demir, bax bu çox böyük nadanlıq və dünyadan xəbərsizlikdir. Düz demirəmmi, Bay ata?

Bay (oturduğu yerdə o tərəf, bu tərəfə yıxılıb). Xorrr...xorrr...xorrr...

Ziyalı. Ay Allah! İslam ümmətinə, xüsusən, biz türküstanlılara rəhmin gəlsin!.. (dəsmalı göz yaşlarını silib, çıxıb gedir).

Pərdə enir.

БОЙ (карахтлик ила). Ваалайкум ассалом, Хайрулло, курси келтур. Бу киши ерга ўлтуролмайдур (келтурар, зиёли ўлтуруб, папирус чекар).

ЗИЁЛИ. Жаноб бой, сизни кайфсиз кўраман, мумкинми сабабини билсам?

БОЙ. Бир мулло келиб эди, ўғлингни ўқутмайсан деб жуда жонимни олди, қувлагандек қилиб зўрға қутулдим, фақат муштлашмадик.

ЗИЁЛИ. Аҳ-ҳа, қизик ва интересний ҳодиса эмиш (одамларга қараб), бу шаҳарда бойларга амри маъруф қилатурғон мулла бор экан, Худога шукур. Ул жаноби ҳаққоний домуллани топиб, зиёрат қилмоқ керак. Бой афанди, сизга малол келмасун, ушбу тўғридан мен ҳам сизга қачонлардир бир неча сўз айтмоқчи эдим. Ва аммо соати ушбу дақиқага мавқуф экан, энди сиздан илтимос қиламанки, бир неча дақиқа менга кулоқ берсангизки, илм нафи тўғрисида сўзлайин.

БОЙ (ола-ола қараб). Энди билдим, сиз ҳам ўғлунгни ўқут деб мани қисар экансиз (одамларга қараб), бугун чап ёним ила турганман, ўйламаган ишлар олдимдан чиқар, мазмуни — қордан қутулиб, ёмғурга учраймиз. Хайрулло! Чилим келтур! (Тарафайн сукут, чилим келар. Бой чекар, йўталар).

БОЙ. Хайрулло!

ХАЙРУЛЛО. Лаббай, тақсир!

БОЙ. Жойимни ташла, уйқум келди (ҳомуза тортар), эртага иш кўп, вақтлик ётмоқ керак (яна ҳомуза).

ХАЙРУЛЛО. Хўш, ҳозир.

ЗИЁЛИ (жиддият ила). Бой афанди! Мен сизга дедимки, миллатга кераклик илмлар тўғрисида сўзламоқчиман, аммо сиз мени(нг) сўзимии эшитмоқға хоҳламайтурсонға ўхшайсиз.

ДОМУЛЛА. Сиз илгари замонда бир нави ила бой бўлубсиз, аммо энди бой бўлмоқ нари турсун, фақат рўзғор ўткармоқ учун (ҳам) илм керак. Кўрамизки, йигирма-ўттиз йилдан бери барча савдо ишлари армани, яхудий ва бошқа ажнабийлар қўлига ўтди, муни сабаби бизларнинг ўқумағонимиздур. Ўқумаган бойваччаларни кўрамизки, ота молини барбод этар ва охири хор ва зор бўлур, бинобарин, ўғлунгизни ўқутмоқни сизга таклиф қилурман.

БОЙ. Ай, домулло! Сиз манга таҳқиқчими? Ўғул маники, давлат маники, сизга нима?

Ўқуганни бири сиз, емоқға нонингиз йўқ, бу ҳолингиз ила манга насиҳат қилурсиз. Хайрулло! Меҳмонхонани қулфла, уйқум келди (Хайрулло лаъли ва асбобларни жамлаб, мунтазир турар).

ДОМУЛЛА (одамларга қараб). Ўқумоқ ва мулла бўлмоқ учун пул керак,

бадавлатларимизни ҳоли бул, бас, бу кетиш ила наузамбиллоҳ, дунё ва охиратга расво бўлурмиз, ўқумоқ барча мусулмонга, эркак ва ё хотин бўлсун, фарз эди. У қайда қолди? Оҳ, вой бизни ҳолимизга! (Бойга қараб). Бой, ман сизга амри маъруф этдим ва менга шариат бўйича лозим бўлган ишни бўйнутдан соқит қилдим. Иншооллоҳ, мўйлаб чиқариб, алифни таёқ демайтурган ўғлунгиз ҳолини кўрармиз ва ўқутмаганингиз учун гуноҳкор бўлурсиз (домулла нос чекар).

БОЙ. Ай, домулло! Манга насиҳатчи кераги йўқ, безор қилдингиз, (одамларга қараб) ишимдан, уйқумдан бу одам мани қолдирди. Хайрулло, меҳмонхонани қулфла (домулла аразлаб чиқиб кетар, бойни димоғи куйиб ўлтурар. Зиёли мусулмон кирар, пальто ва асосини михга қўяр, бой ола-ола қарар, хушламас).

ЗИЁЛИ. Ассалому алайкум.

Ўкинчи пәрда

Пивəxanada bayın oğlu Daşmurad və daha 3 nəfər oturub.

Tanrıqulu. Bu axşam, bilmirəm, nədənsə, içki məni götürmür. Neçə saatdır oturmuşuq, 5-6 şüşəni boşaltmışam, amma təsir eləmir ki, eləmir. Dəyyüsün pivəsi canımı qızdırmır. Süz, yenə içək görək (Nar qədəhləri doldurur).

Hamısı bir avazdan. Daşmuradın sağlığına vururuq, ura! Ura! Ura! (İçirlər).

Dövlət. Dostlar. Bunu içəndən sonra yadıma yenə Lizacan düşdü. Ah, Lizacan!

Hamısı bir avazdan. Ah, Lizacan! Vah, Lizacan! Hardasan?!

Nar. Zalım fələk onun fərağında yandırdı məni; And olsun Allaha, bu gün gəlməsə olmaz!

Dövlət. Bu dadi-bidaddan heç bir fayda yox. Pivəxananın sahibini çağıraq, doyunca yeyib-içib oturaq.

Nar. Əlini vur bura, eyn namərd, ürəyimdəkini tapdın (əllərini birbirinə vururlar). Oldu, razılaşdıq.

Dövlət. Nə olub yenə, Tanrıqulu, mısmırığını sallamısan. Səsin küyün çıxmır. Səhərdən bəri boğazımızı cırıb danışırıq, sənin vecinə deyil. Elə bil ağzına su almısan, dinib-danışmırsan. İndi dillən görək, sən nə deyirsən? Ya bizim sözumüz-söhbətimiz sənin ürəyindən deyil, bəlkə. Bizi kim hesab eləyirsən, bizim də civibimizdə beş-on qəpik var. Dostum! Sərxoş adam düz danışar. Qaş-qabağını açıb, bir adam kimi otur.

Tanrıqulu. Dostlar! Sizlərdən gizlətdiyim mənim nə sirrim ola bilər. Sözün düzü, bu qədəhləri içəndən sonra qanım qızıqdı, sən Lizanı yada saldın, indi özüm burda olsam da, fikrim-huşum Lizanın yanında, ta Lizanı gətirməyincə, mənim kefimi açma bilməzsən. Amma gətirə bilsən, Dövlət, sən həqiqi dostumsan.

Dövlət. Qəm yemə, tək dərindən Liza olsun, göz açıb-yumunca yanında olacaq, deyərsən birdən gəlməz? Gəlməsə, başını boynundan üzərəm.

Nar. Daşmurad! Sən necə, Lizacana həvəsi varmı?

Daşmurad. Yaxşı. Adam göndərin, məclisimizə gəlsin.

Tanrıqulu. Söz-söhbət çox uzandı, onu çağırırsınızsa, tez çağırın, dərhal gəlsin, bəzmi-cəmsidimizə başlayaq, kef eləyək (Dövlət zəngi çalır, erməni Artun içəri daxil olur).

Artun. Nə lazımdır?

Dövlət. Adam göndər, Lizanı gətirsinlər.

Artun. Bura gətirsinlər?

Dövlət. Hə, bur gətirməsə, bəs hara gətirəcəklər?

Artun. İzvinite, elə-belə soruşdum da.

Dövlət. Tələs, tez ol. Bir adam göndər.

Artun. Bura bax, bilirsən, Liza mənə demişdi ki, on beş manat almada mənə adam göndərmə. Hə, hə, on beş manatı da, fayton pulunu da, ver, sonra Nikolayı göndərim gətirsin. Liza olmasın, başqası olsun, kef çəkəndən sonra nə fərqi var?

Dövlət. Əvvəlcə qoy gəlsin, sonra pulunu versək, olmazmı?

олмаган одамларга банклар пул бермайдурки, сўнгра муомиладорлар синиб, майда-майда бўлур, билдингизми?

ДОМУЛЛА. Бу сўзларингиз ҳозирги замонага маъкул, лекин чиле ва бойларни иззатлари вақтинча ва халқни кўзи очилгунчадир. Ҳолбуки, аларни иши тушганлар иззат қилур, муллони бўлса, барча халқ иззат қилур, яъни муллони илми иззат қилинадур. БОЙ. Бизни ҳам бойлигимиз иззат қилинадур, ҳатто, мусулмонлар нари турсун, ўрус ва арманлар-да иззат қилур.

ДОМУЛЛА. Иззатни нари кўйдук, агарда ўғлингизни ўқутсангиз, дафтарингизни ёзар, намозингизни ва мусулмончилигини яхши билур ва ҳам сизга савоб бўлур.

БОЙ. Мирзалик осон, мана, Хайруллога ойинда етти сўм бераман, кундузлари мирзалик ва оқшомлари меҳмонхона ишини қилар ва ҳатто, уйқум келгунча ходимлик қилар, китоб ҳам ўқуб берар.

ДОМУЛЛА. Шариат илми ва зарурияти динияни билмоқ учун бойваччани ўқутмоқ, албатта, сизга лозимдир.

БОЙ. Шариат илмини ўқитмоқни лозим билмайман, чунки ани муфти ё имом ва муаззин қилмоқчи эмасман, азбаски давлатим анга етар.

ДОМУЛЛА. Зарурати динияга не дерсиз?

БОЙ. Мен ўзим беш вақт намозни кераклик дуолари ила билурман. Ўзим ўргатурман.

ДОМУЛЛА. Ҳат ва саводга не дерсиз? Ҳолбуки, саводи йўқ одам ҳеч нимага ярамайдур. БОЙ. Бу фикрингиз ғалат, чунки мани саводим йўқ, бовужуд, бу шаҳримизнинг катта бойларидандурман ва ҳар ишни билурман.

БОЙ. Хуш келдилар, тақсир.

ДОМУЛЛА. Саломат, саломат (қўлини кўксига қилиб).

БОЙ. Хайрулло! Чой ва лаъли келтур.

ХАЙРУЛЛО. Хўш! (Чой ва лаъли келтирар, чой сузар, алар танаввул айлар, Тошмурад кирар, саломсиз, беадабона).

ТОШМУРОД. Ота, томошаға бораман, пул беринг.

БОЙ. Ўғлим, ким ила борасан?

ТОШМУРОД. Турсун акам ила.

БОЙ (киссасидан пул бериб). Албатта, вақтли келинлар ва ёмон ерларга борманлар. ТОШМУРОД. Хайр, хайр, ҳов кўп гапура(р)сиз-да (чиқиб кетар. Домулла бой ва Тошмурадға бадбинона боқиб, бошини солар).

БОЙ. Сўзлашиб ўлтуринг, тақсир.

ДОМУЛЛА. Хўб, хўб, бойвачча катта бўлубдур, Худо умр берсин, усули жадида мактабигами ўқийдур, ёинки эски мактабга?

БОЙ. Иккисига ҳам бормайдур.

ДОМУЛЛА. Ўз ҳовлингизда ўқутатурғонсиз?

БОЙ. Йўқ, йўқ. Мен ўғлумни ўқутмоқға ўйлаганим йўқ.

ДОМУЛЛА. Ажойиб, сабаб недурки, ўқутмайсуз? Ваҳоланки, ўқумоқ қарз ва илм сабаби иззати дунё ва шарофати охиратдур.

БОЙ. Мани хаёлимға дунёнинг сабаби, иззати — бойлик.

Охиратга бўлса, Худонинг қилган тақдири бўлур. Чунончи, биз кўрамизки, одамлар бойни муллодан зиёда иззат қиладурлар. Хусусан, мана, банклар кўпайди. Катта бойлар чилен бўлуб, ҳар ким чиленларни иззат қилур, ҳатто, иши тушатурғонлар чилен молини қиммат олур, азбаски, чилен илтифотига

Artun. Dövlət, nə danışsın, bən sana deyoram ki, Liza axça almayınca gəlməz, bana nə? Sən özün də bilirsən ki, o gavur qızıdı, bənım nə işimə?

Tanrıqulu. Artun, bir az dayan, indi pul tapıb verərik.

Artun. Baş üstə, mən hazıram, gözləyirəm (Çıxır, dostlar başlarını aşağı salıb, sükut edirlər).

Dövlət. Süz, dostum, içək! (Nar qədəhi doldurur).

Tanrıqulu. Pulu əvvəlcədən istəməyi kefirmizi pozdu, bizi lap dilxor elədi.

Dövlət. İş gətirməyəndə, gətirmir. Pullarınız varmı? Hamınız cibinizdə nəyiniz var çıxarın (hamısı ciblərini eşələyib, pullarını çıxarır, Dövlət, pulları sayır, beş manat çatmır). Bunnan iş əmələ gəlməz, sövdamız baş tutmaz. Bir əlac eləməliyik.

Nar (tamahkarlıqla). Ey bayın oğlu, biz boynumuza alırıq, kasıbıq. Sənə nə olub, cibindən pul çıxmır? Buna bax, bayın oğlunun halına bax (əli ilə onu göstərir).

Dövlət. Fikir eləmə, Nar. Mən bir şey fikirləşdim, əgər bayın oğlu razı olsa.

Tanrıqulu. Nədi, nə məsələdi?

Dövlət. Bu saat, nə məslə olduğunu biləcəksən. Əvvəlcə gəlin bayın oğlunun sağlığına içək (Tanrıqulu süzür, bayın oğlunun sağlığına içirlər).

Dövlət. Daşmurad! Bu axşamkı kimi, bəzmi-cəmşid ildə-ayda bir olur, birdə ki, bir gecə min gecə deyil ki, dünyanın axırı deyil. Deyirəm, Tanrıqulunu sizə qoşum, birlikdə gedib atanızın sandığını açın. Arxayın ol, bütün işləri Tanrıqulu özü yerbəyer edəcək.

Daşmurad. Tanrıqulu əkə, nə deyir bu, gedəkmi?

Tanrıqulu. Ülfətlər göndərsən, o dünyaya da gedərəm. Sizin evinizə getmək nədir ki!

Dövlət. Sən nə deyirsən, ay Nar?

Nar. Mən də çoxluq nə deyir, ona razıyam, hara deyirsiniz, gedim. Lap ölümə getməyə də hazırım.

Dövlət. Yox, lazım deyil, iki nəfər bəsdı. Görüb-eləyən olar, şübhələnlər. Bugünün sabahı da var.

Nar. Bayın oğlu! Atanızın sandığının yerini dəqiq bilirsiniz də?

Daşmurad. Sandıq atamın yatdığı otaqdadır.

Dövlət. Bayın yataq otağının neçə qapısı var?

Daşmurad. Üç qapısı var.

Dövlət. Yataq otağına hansı qarıdan girirsiniz?

Daşmurad. Qarının biri anamın otağından açılır, mən əvvəlcə girib həyət tərəfə olan qarını açaram, sonra Tanrıqulu əkəm girər.

Dövlət. Bərəkəllah. Əvəllər də, deyəsən, oğurluqda iştirak eləmişiniz.

Nar! Qədəhləri doldur, içək. (Nar badələri doldurur, içirlər, Tanrıqulu və Daşmurada müraciətlə), indi yola düşə bilərsiniz?

Tanrıqulu. Əlbəttə. Getməyib neyləcəyik. (Dövlət tapançasını çıxarıb bayın oğluna verir). Nar uzunboğaz çəkməsindən bıçağı çıxarıb Tanrıquluya verir. Onlar ehtiyatla bir-birinə baxırlar).

Dövlət. (İkisinə də üzünü tutub). Yaxşı yol, igidlər!

Tanrıqulu. Yolunuz uğurlu olsun (Dövlət Tanrıqulu bir qırağa çəkib işarə ilə ona gizlin məlumat və əmr verir).

Nar. Üzünə fatihə çəkir. Amin, Allahu əkbər... (hamısı). Allahu əkbər. Dövlət də üzünə fatihə çəkir.

Беш-олти истакон.

Бир сандук.

Бир хамён ичида пулға ўхшаған нимарса.

Бир катта пичоқ.

Бир таппонча.

Сандукни очатурғон
темур асбоб. Мукаммал
приступф либоси.

2 политсейский мукаммал либоси.

2 қоровул калтаги.

1 хуштак.

1 шоҳсақа.

1 каноб.

1 қўл кишани.

БИРИНЧИ ПАРДА

Бой меҳмонхонада ўтирар, Хайрулло ила домулла кирар:

— Ассалому алайкум.

БОЙ. Ваалайкум ассалом, марҳамат қилсинлар (туриб мулоқот қилуб, домуллага жой кўрсатиб, ўлтируп).

ДОМУЛЛА. Бой давлатини Оллоҳи таоло мундан ҳам зиёда қилғай (фотиҳа қилур).

БОЙ. Нафас(лари)и муборак, иншооллоҳ, дурлари қабулдир.

ДОМУЛЛА. Балли, жумъа оқшоми дуони қабул вақтидир.

(Туркистон маишатидан олинган ибратнома)

3 парда 4 манзарали, миллий биринчи фожиа

ҚАТНАШУВЧИЛАР

Б о й — 50 яшар.

Т о ш м у р о д — бойнинг ўғли, 15—17 яшар.

Д о м у л л о — янги фикрлик бир мулла, 30—40 яшар.

З и ё л и — (оврўпо либосида), ўрусча ўқуғон, миллатчи мусулмон.

Х а й р у л л о — бойнинг мирза ва маҳрами, 18—20 яшар.

Т а н г р и қ у л — бойнинг қотили.

Д а в л а т и л а Н о р (бўз болалар) — кассаларига 4 сўм қадар майда керак.

Л и з а — рус хотини, қабиха шаклинда.

А р т у н — армани майхоначи.

П р и с т у ф — 2 политсейский, 2 қоровул, бойнинг 3 нафар эркак ҳамсоysi. Б о й б у ч ч а — бойнинг хотини, 35—40 яшар.

КЕРАК НИМАРСАЛАР

Бир лаъли ширавор, нон, дастурхон, чойнак, пиёла, чилим.

Меҳмонхонага кераклик гилам, кўрпа, ёстиқ.

Бойни(нг) ётоқ асбоби ва каравот.

Бир калтак.

Ўн шиша сув ва кивас.

Pərdə enir.

Üçüncü pərdə

Həmişəki kimi bay öz yataq otağında dərin yuxuya gedib, yataq otağının bir tərəfində sandıq var. Daşmurad qapıdan yavaşca içəri girir, o tərəf-bu tərəfə baxıb, başqa bir qapını açır və kiməsə yol verir.

Tanrıqulu içəri daxil olur, əlində dəmir açar və dəmir alət, belində bıçaq, sandıq tərəfə yaxınlaşıb, açarı salır, sandıq isə açılmır. Sual nəzəri ilə Daşmurada baxır. İşarə ilə ondan məsləhət soruşur.

Daşmurad dəmir alətlə sandığı sındırmağı iaşərə edir. Tanrıqulu əlindəki dəmir alətlə sandığı sındırmağa başlayır. Sandığın səsinə bay yerindən dik atılır. Bay yerindən duran kimi dəyənəyi əlinə alıb, Tanrıqulunun üstünə hücum çəkir. Daşmurad yüyürüb dəyənəyi tutur. Tanrıqulu bıçaqla bayın sol tərəfinə zərbə endirir.

Bay (guppultu ilə yerə yıxılır). Vay, canım (canı ağzından çıxmağa başlayır, xırıldayır. Tanrıqulu sandıqdakı pulları torbaya doldurur, əlindəki pıçaq və dəmir aləti gizlətməyə çalışır, bayırdan yaxınlaşan adamların səsi eşidilməyə başlayır).

Adamlar. Nə baş verib, kimsə dad-fəryad eləyib qışqırdı? (Bir neçə kişi ilə bayın arvadı daxil olurlar, Tanrıqulu ilə Daşmuradı görürlər). Tanrıqulu. Daşmurad, atəş aç! (Daşmurad tapançadan havaya atəş açır və onların qabağını kəsmək adamları silahla qorxudub qaçırırlar).

Bayın arvadı. Vay, zalım fələk, dad əlindən! Bu nə müsibət idi, başımıza gəldi, vay dad! (Özünü bayın meyitinin üstünə atır, üzgözünü və saçlarını yolur). Ay səni igid öləsən, Daşmurad! Səni görüm qan qusasan! Kaş ki, elə uşaq vaxtı çiçək xəstəliyindən ölüb gedərdin! Vay, pədərküş, ata qatili! Daşmurad! Vay dad ey!

Molla (daxil olur). Anacan, sizin indi səbr eləməkdən başqa çarəniz yoxdur. Bu bədbəxtlik və müsibətin baş səbəbi cəhalət və nadanlıqdır, mənəviyyatsızlıq və tərbiyəsizlikdir. Sizin evnizi nadanlıq yıxdı. Oğlunuzu Sibirə göndərən də oxumamağı və elmsizliyidir. Canızdan da əziz bildiyiniz və özünüzdən də çox istədiyiniz balanızı sizdən ömürlük ayıran da tərbiyəsizlik və məktəbdən uzaq olmağıdır. Övladınızı çox nahaq yerə atası yaxşı və düzgün tərbiyə eləmədi, heç bir məktəbdə oxutmadı. Axırda fəlakətlə üzləşdi, yaman yoldaşlara qoşulub doğru yoldan azıb, nəhayət cəhalət qurbanı oldu.

Bayın arvadı (Hönkürüb ağlayaraq). Ay, ay! Vay balam eyy! Vay bayım eyy!

Molla. Rəhmətlik bay da doğru sözə, nəsihətə qulaq asmadı və axırda bax bu yaman, dəhşətli hadisə baş verdi. İndi neyləmək olar, anacan, səbr eləməkdən başqa, dözməkdən başqa heç bir əlacınız yoxdur. Allah sizə səbr versin.

Bayın arvadı (Dəli kimi özünü ora-bura atıb, fəryad etməyə davam edir). Zalım fələk, dad əlindən! Vay balam eyy! Vay bayım eyy! Ay Allah, bu nə işdir, hər ikisindən birdən ayrıldım, ərimi qəbrə, balamı isə Sibirə göndərirlər! Vay! Vay! Vay! Oyy..

Бехбудий биринчи ўзбек драматурги.

Ҳар бир миллат тарихида халқи учун, миллат равнақи учун ўзини фидо қилган улуғ шахслари бўлади. Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919) мана шундай молини, жонини миллатни маърифатли қилиш, ватанни озод кўриш, миллат фаровонлиги учун курашга ҳаётини тиккан фидойилардан эди. Туркистонда жадиличлик ҳаракатининг пешвоси Маҳмудхўжа Бехбудий серқирра ижодкор ҳамдир. Аввал Самарқандда, сўнг Бухорода таҳсил олган М.Бехбудий янгича қарашлари билан ажралиб турарди. Кавказ йўли орқали ҳажга борган, Арабистоннинг бир нечта шаҳарларида кезган, Истанбул, Москва, Петербург, Қозон, Уфа каби шаҳарларда маориф ишлари билан танишиб дунё кўрган ва миллатини ҳам дунёга чиқишини истаган аллома, ишни маорифда ўзгаришлар қилишдан бошламоқчи бўлади. Янги жадида мактабларини ташкил қилиб ўзи ҳам дарсликлар ёзади.

Миллатни маърифатли қилиш йўллари излаган М. Бехбудий театрни маърифат тарқатишда муҳим омил бўла олишини биринчилардан бўлиб англаб етади ва Туркистонда театр санъатига алоҳида эътибор қаратади. Ўзи биринчилардан бўлиб драма ёзади. М. Бехбудийнинг “Падаркуш” асари ўзбек драматургияси тарихидаги биринчи драматик асар ҳисобланади. Турк, озарбайжон драматургиясидан яхши хабардор бўлган Бехбудий давр учун долзарб мавзунини танлайди. “Падаркуш” драмасида илмсизлик жоҳилликка, жоҳиллик эса қотилликка олиб келгани жуда яхши кўрсатилган. 1911 йили ёзилган 3 парда 4 кўринишли бу асар Тифлис цензурасидан ўтгач 1913 йили нашр қилинади. Биринчи маротаба 1914 йили Самарқандда сахна юзини кўради. Бехбудийнинг ўзи асар жанрини “миллий фожиа” деганди. Кейинчалик ўзбек драматургиясининг ривожланишига катта таъсири бўлган бу драма ўша мустамлака давридаги халқнинг фожиасини кўрсатиши билан аҳамиятли.

Собиқ шўролар даврида тақиқланган М. Бехбудий ҳаёти ва ижоди ҳақида профессор Б. Қосимов, германиялик И. Балдауф ва бошқа кўпгина олимлар ёзганлар, ҳозирги олимлар ҳам ёзаяптилар. Бугунги кунда жадида боболаримиз меросига алоҳида эътибор қаратилаётгани бу ишларнинг узлуксиз давом этишининг исботидир. Чунки миллат таракқиёти учун курашган ойдинларимиз битиклари ҳамиша миллатнинг маънавий юксалишига хизмат қилади.

Ўзбек адабиёти тарихидаги биринчи драматик асар “Падаркуш”ни “Ота қотили” номида тажрибали таржимонлар Яшар Қосимбейли ва Жумали Шабановлар томонидан озарбайжон тилига таржима қилиниб чоп этилиши, аввало, миллат фидойиси бўлган жадида боболаримиз хотирасига, Маҳмудхўжа Бехбудий маросига ҳурмат, ўзбек адабиёти тарихида биринчи драматик асарнинг тарғиб қилиниши йўлидаги яхши ишлардан бўлганлиги дилимизни шод этади.

Адхамбек Алимбеков. ТДШУ профессори.

Махмудхўжа Бехбудий

Ота қотили

(Падаркуш)

Ўзбекчага таржима қилганлар: Яшар Қосимбейли ва
Жумали Шабанов
Муҳаррир ва олд сўз муаллифи: Проф. Адхамбек
Алимбеков

Dördüncü pərdə

(İkinci pərdədəki mənzərənin təkrarı, pivəxana)

Nar, Dövlət içərək şənlənib oturublar. Tanrıqulu və Daşmurad ehtiyatla, ora-bura baxa-baxa daxil olurlar, tapança və qanlı bıçağı gizlətmək istəyirlər, gətirdikləri içi pulla dolu torbanı stolun üstünə qoyub otururlar.

Tanrıqulu. Mənə siqaret gətirin! (Artun siqaret gətirir, çəkirlər. Arun gedir. Tanrıqulu Dövləti bir qırağa çəkib, baş verənləri ona söyləyir, əli-qolu olə işarələr edir. Dövlət eşitdiklərindən təəssüflənib ona təsəlli, ürək-dirək verən kimi görünür.

Dövlət (Torbanı açıb baxır, sevinir, Tanrıqulu və Daşmuradın arxasına vurur). Bərəkalla, bərəkalla (Dövlət zəngi götürüb çalır, Arun daxil olur).

Artun. Nə buyurursunuz?

Dövlət. Al, bu pulları götür, tez ol, biz göz qırpımında Lizanı gətir!

Artun. Baş üstə. Bu saat gətirirlər (pulu alır, içirlər. Elə bu vaxt Liza girir).

Liza. Dobriy večerom! (Hamısı ilə görüşür).

Dövlət. İzdrasti, ispasibo, ispasibo...

Liza. Mersi (oturur).

Dövlət. Badələri doldur, Lizanını sağlığına içək.

Nar. (Badələri doldurur, toqquşdururlar). Lizanın sağlığına ura, ura, ura (içirlər).

Nar keflənib mahnı oxuyur, bayırdan fit səsləri gəlir, yaxınlaşan adamların ayaq səsləri eşidilir. Məclisdəkilər qorxu və həyəcan içində bir-birlərinə baxışırlar. Silahlı polisler, pristav və qaravullar daxil

olurlar. Liza qaçır. Polislər dörd nəfəri tutur, onların üst-başını və hər tərəfi axtarırlar, qanlı bıçaq və tapançanı tapırlar. Tapançanı pristava təqdim edirlər. O silahı iyləyib, güllələri içindən çıxarır. Tanrıqulu və Daşmurad qaçır. Qaravullar onları tutub gətirir. Daşmurad hönkür-hönkür ağlayır. Ayaq-üstə durmağa taqəti yoxdur. Pristav işarə eləyir. Qandalları gətirlər. Tanrıqulu və Daşmuradın qollarına qandal salırlar. Dövlət və Narın da əllərini arxasından bağlayırlar. Pristav müqəssir və qaravulları sıraya düzdürür.

Ziyalı (daxil olur, müqəssirlərə baxıb tətəssüflə başını yelləyir. Adamlara üzünü tutub). Elmsiz və tərbiyəsiz uşaqların axırı belə olur. Əgər onları ataları oxutsaydı, bu mənasız cinayət və ata qatilliyi baş verməz, onlar içki içməyə aludə olub, bu cür dəhşətli cinayəti törətməzdilər. Öz cavan ömürlərini Sibirdə çürütməz və qiyamətə cən cəhənnəm əzabında yanmazdılar. Əgər onlar içki içməsəydilər, bu dünya və axirət əzablarına qatlaşmazdılar. Ah, həqiqətən də bayımızı öldürən və bu cavan uşaqları əbədi əzablara giriftar edən cahillik, elmsizlikdir. Bizim evimizi yıxan, övladlarımızı bədbəxt eləyən, hamımızı vətənsiz edib, zindanlara salan cəhalətdir: vətənsizlik, dərbəderlik, əsarət, dürlü zillət və xaru-zarlıqlar hamısı elmsizlik və tərbiyəsizliyin bəhrəsi və nəticəsidir. İndi dünyada inkişaf edən, yüksələn bütün xalqlar yalnız elm vasitəsi ilə tərəqqi edirlər. Zülmlərə düçar olan, öz yurd və vətənlərini itirən əsir və zəbu millətlər isə elmsizlikdən o cür vəziyyətlərə düşürlər. Madam ki, biz tərbiyəsizlikdə davam edəcəyik və öz övladlarımızı oxutmayacağıq, bax o vaxta qədər bu cür yaman hadisələr və dürlü bədbəxtliklər bizim həyatımızda həmişə baş verəcəkdir. Bu müsibətlərin kökünü

kəsmək, millətimizi sarsıdan faciələri aradan qaldırmaq üçün oxumqdan və övladlarımızı oxutmaqdan başqa əlacımız yoxdur. Allah-tala başqalarına həmişə ibrət və sizlərə isə səbr versin Pristav (Amiranə tərzdə). İrəli, addımla, marş (Hamısı əmrə tabe olub nizamlı addımlayırlar).

Pərdə enir.

1913.